

UČITELJSTVO U HRVATSKOJ OD 1874. DO 1918. GODINE. OBILJEŽJA, ASPIRACIJE, RAZVOJ PROFESIJE I DRUŠTVENE OKOLNOSTI

PETRA DUŽAIĆ
TOMISLAV TOPOLOVČAN

Osnovna škola Ksavera Šandora Đalskog, Donja Zelina
Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Zagreb
petra.duzaic@skole.hr
tomislav.topolovcan@ufzg.hr

UDK: 37.01(497.5)
Pregledni rad
Primljen: 23.4.2024.
Prihvaćen: 16.10.2024.

SAŽETAK

U radu se povijesnim, teorijsko-komparativnim i hermeneutičkim metodološkim pristupom kritički opisuju, analiziraju, sistematiziraju i rekapituliraju obilježja, aspiracije i razvoj učiteljstva i školstva u kontekstu društvenih okolnosti u Hrvatskoj od donošenja Prvoga školskog zakona 1874. do kraja Prvoga svjetskog rata 1918. godine. Pokazalo se kako su u tom periodu gospodarske, društvene, političke i kulturne okolnosti bile nepogodne za ondašnje hrvatsko društvo, ali i učiteljstvo. Unatoč tomu, ban Ivan Mažuranić progresivno je reformirao pojedine segmente državnog sustava. Posebno se isticao razvoj školstva i učiteljstva za koji su se zalagali napredni učitelji na čelu s Ivanom Filipovićem. Oformljene su učiteljske udruge, a posebno su se isticale: Učiteljska zadruga, Savez hrvatskih učiteljskih društava i Hrvatski pedagoško-književni zbor. Donesen je progresivni školski zakon 1874. godine kojim je unaprijeđeno hrvatsko školstvo i učiteljstvo, ali je već 1888. zamijenjen konzervativnijim školskim zakonom. Osnovani su i prvi učiteljski časopisi te etabrirana suradnja s inozemnim učiteljstvom. Moguće je rekapitulirati kako je ondašnje hrvatsko učiteljstvo i školstvo, unatoč znatnim društvenim, političkim i gospodarskim nepogodnostima, bilo organizirano i napredno i u Hrvatskoj i u inozemnim okvirima čemu je i težilo.

KLJUČNE RIJEČI:

hermeneutika, obrazovanje, obrazovna politika, povijest pedagogije, škola, učitelji

UVODNE NAPOMENE

Neovisno o tome raspravlja li se o pedagogiji (njem. *Pädagogik*; engl. *pedagogy, education*), znanosti o odgoju, odgojnim znanostima (njem. *Erziehungswissenschaft, Erziehungswissenschaften*; engl. *science of education; sciences of education*) ili o odgoju i obrazovanju kao istraživačkom polju (njem. *Bildungsforschung*; engl. *research on education*), kao znanosti(ma) koja/koje (isključivo) proučava(ju) odgoj i obrazovanje (Biesta, 2022; Terhart, 2016), ova je disciplina ili istraživačko polje usustavljeno vlastitim subdisciplinama (npr. opća pedagogija, posebne pedagogije, komparativna pedagogija i dr.) (Dietrich, 1992; Krneta i sur., 1968; Mialaret, 1989). Jedna od subdisciplina ili grana je i *povijest pedagogije*. Povijest pedagogije proučava, tj. opisuje i objašnjava odgoj i obrazovanje tijekom povijesti. Posebno se to manifestira u vidu povijesti školstva i učiteljstva (npr. Blankertz, 1982, Cuvaj, 1910-1913; Franković, 1958; Munjiza, 2009, Munjiza i Dubovicki, 2022, 2023; Zaninović, 1988; Žlebniak, 1983) što se i kao kolegiji poučavaju na sveučilištima na učiteljskim studijima i studijima pedagogije.

Učiteljska je profesija jedna od izazovnijih i kompleksnijih profesija (OECD, 2005; UNESCO IIEP, 2019; UNESCO i International Task Force on Teachers for Education-2030, 2024; Vanek, Maras i Karabin, 2021). Ona je jedan od temelja demokratskoga, humanog i emancipiranog razvoja i napretka društva. Pored znatnog broja definicija, učitelja se definira kao stručnjaka koji upotrebljava vlastita znanja iz pedagogije, psihologije, didaktike i metodika u organizaciji nastave s ciljem ostvarivanja zadaća odgoja i obrazovanja (Strugar, 1993). Izazovno je definirati tko je kvalitetan učitelj i što definira učiteljski posao (Vanek, Maras i Karabin, 2021). Poslove učitelja moguće je razvrstati u dvije povezane kategorije (Strugar, 2014). U prvu kategoriju spadaju poučavanje i organizacija aktivnosti učenja, tj. organizacija nastavnog procesa i izvannastavnih aktivnosti. Drugu kategoriju sačinjavaju suradnja s roditeljima i društvenom okolinom. Učitelj većinu vremena usmjerava na kurikulske nastavne aktivnosti u području u kojem učenici stječu znanja, socijaliziraju se s vlastitom zajednicom te surađuju s drugim učenicima. Stoga se unazad nekoliko desetljeća raspravlja o potrebnim optimalnim znanjima, vještinama, sposobnostima i stavovima učitelja u profesiji, statusu učitelja, potrebi obrazovanja i zadržavanja kvalitetnih učitelja, fenomenu napuštanja učiteljskog posla, privlačnosti učiteljske profesije i dr. (npr. OECD, 2005; UNESCO IIEP,

2019, UNESCO i International Task Force on Teachers for Education-2030, 2024). Pored obrazovanja, učitelj učenike i odgaja. Učitelj vlastitim primjerom (socijalno učenje) upućuje na društvene i moralne vrijednosti i norme. Povijesno gledano, pri spomenu učitelja, nerijetko se mislilo upravo na moralnu i društveno odgovornu osobu (Autio, 2017).

Učiteljska profesija u Hrvatskoj ima relativno dugu povijest. Znatn razvoj učiteljske profesije u Hrvatskoj dogodio su u drugoj polovini 19. i prvih nekoliko desetljeća 20. stoljeća. Svijet (posebice Europa) u „dugom devetnaestom stoljeću“ bio je perforiran turbulentnim društvenim, političkim, kulturnim, vojnim i tehnološkim događajima i inovacijama. Tako je bilo i u Hrvatskoj, osobito sredinom i drugom polovinom 19. i početkom 20. stoljeća. Hrvatska je u tom vremenu bila sastavnica u podređenom položaju Austrijskog Carstva (Habsburške Monarhije) te Austro-Ugarske Monarhije što je imalo reperkusije na školstvo i učiteljstvo (Munjiza, 2009). Padom Bachova apsolutizma i postavljanjem Ivana Mažuranića (1814. – 1899.) za hrvatskog bana javila se povoljnija situacija za Hrvatsku, ali već s Khuen-Héderváryjem (1849. – 1918.) ponovno dolaze teža političko-društvena vremena. U tim vremenima organizirano je hrvatsko učiteljstvo i reformirano školstvo. Važna osoba za organizaciju i reformu hrvatskog učiteljstva i školstva bio je Ivan Filipović (1823. – 1895.). Posljednja desetljeća 19. i prva 20. stoljeća obilježena su i turbulencijama među učiteljskim staležom. S druge strane, napeti međunarodni političko-gospodarski odnosi u svijetu kulminirali su Prvim svjetskim ratom, što se odrazilo i na hrvatsko školstvo i učiteljstvo. Obilježja su se učiteljske stručnosti i profesije tijekom povijesti mijenjala, i u svijetu i u Hrvatskoj. Hrvatska je relativno rano zakonski definirala obilježja učiteljske struke (profesije). U tom je pogledu znanstveno intrigantno istražiti neke akcente povijesnog razvoja učiteljske profesije u Hrvatskoj.

Stoga je cilj ovog istraživanja¹ povijesnim, teorijsko-komparativnim i hermeneutičkim metodološkim pristupom (Cohen, Manion i Morrison, 2018; Dubovicki i Topolovčan, 2020; Gadamer, 2012) opisati i objasniti te sistematizirati i rekapitulirati obilježja, aspiracije i razvoj učiteljstva i školstva u kontekstu društvenih, kulturnih, gospodarskih i političkih okolnosti u Hrvatskoj od donošenja Prvoga školskog zakona 1874. godine do kraja Prvoga svjetskog rata 1918. godine. Zadatci istraživanja jesu ukratko opisati te analizirati obilježja učiteljske profesije

¹ Ovaj rad temelji se na rezultatima studije koju je provela Dužaić (2023).

tog doba, nastanak prvih učiteljskih udruženja, donošenje prvoga (1874.) i drugoga školskog zakona (1888.), obrazovanje učitelja, udruge za djecu, suradnju s inozemnim učiteljima, pedagoške učiteljske časopise kao i političke, gospodarske i kulturne okolnosti tog perioda. Na temelju deskripcija dobivenih činjenica uspostaviti i rekapitulirati će se razvoj i aspiracije hrvatskog učiteljstva i školstva tog vremena.

DRUŠTVENE I POLITIČKE OKOLNOSTI U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU

Hrvatska je tijekom 19. stoljeća bila teritorijalno-politički razjedinjena (Munjiza i Dubovicki, 2023). Bila je u sastavu Austrijskog Carstva (Habsburška Monarhija), a potom u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Dijelila se na nekoliko teritorijalno-političkih cjelina. Postojala je Banska ili civilna Hrvatska koja je imala Sabor i bana. Vojna krajina bila je pod upravom Carevinskoga ratnog vijeća, a povlačenjem i opadanjem opasnosti od Turaka počinje 1881. njezino razvojačenje, da bi 1886. bila pripojena civilnoj Hrvatskoj. Istra i Dalmacija imale su poseban političko-upravni status i nisu spadale pod upravu Sabora i bana Banske Hrvatske. Grad Rijeka s okolicom je imao status Riječkog kotara i bio je u sastavu Ugarskog primorja, isto kao što su pod ugarskom upravom bili Međimurje i Baranja. Nakon revolucionarne 1848./1849. godine, Hrvatima po nagradi, a Mađarima po kazni, uveden je Bachov apsolutizam. Prije toga se u Hrvatskoj odvijao ilirski pokret koji je uvođenjem Bachova apsolutizma značio šutnju hrvatske književnosti i hrvatskih intelektualaca, tj. završetak ilirskog pokreta (detaljnije kod: Munjiza i Dubovicki, 2023: 25–26). Banska Hrvatska nalazila se u sastavu Austro-Ugarske koja je stvorena 1867. godine (Munjiza, 2009). Pod upravom Ugarske bile su Slavonija i Hrvatska, dok su pod upravom Austrije pripadale Istra i Dalmacija. Razdoblje od 1873. do 1880. godine poznato je kao vrijeme modernizacije i promjena u Hrvatskoj (Franković, 1958).

Narodna stranka s banom Ivanom Mažuranićem bila je vlast u Banskoj Hrvatskoj u tom razdoblju te se zalagala za autonomnu hrvatsku kulturu i neovisnost od Ugarske. Vođena tim težnjama, vladajuća stranka otvara sveučilišta te donosi nove naprednije zakone (Franković, 1958). Iako je Narodna stranka bitno doprinijela razvoju Hrvatske kao moderne države, ipak nije bila uspješna u zaustavljanju Mađara koji su opstruirali hrvatski progres te iskorištavali hrvatski narod i prirodne resurse, poglavito slavonske šume. Pored svih spomenutih problema,

1873. godine Hrvatsku je zadesila i agrarna kriza. Razlog tomu bio je veliki pad cijena poljoprivrednih proizvoda, osobito žita (Franković, 1958). Agrarna kriza bila je znatan udarac hrvatskom narodu, jer se većina tadašnjeg stanovništva bavila poljoprivredom. Teška gospodarska situacija u zemlji odrazila se i na školstvo. Promjene su bile nužne, stoga su gospodarski stručnjaci odlučili držati nastavu iz svih grana gospodarstva nadajući se da će to barem malo ublažiti krizu. Problemi gospodarske krize bili su toliko zamršeni i složeni da ni izobrazba naroda nije uspjela poboljšati situaciju. Istovremeno, politička situacija postajala je sve napetija. Zbog nemoći u otporu mađarskim pritiscima, Narodnoj stranci bilo je onemogućeno daljnje djelovanje. Tada na vlast u Hrvatskoj dolazi Stranka prava. Stranka prava propagandom protiv mađarske nepravedne politike privukla je znatnu pažnju hrvatskog naroda, kao i idejama o hrvatskoj slobodi i neovisnosti (Franković, 1958).

Agrarna kriza, pritisak Mađara i njihova nepravedna politika prema Hrvatskoj bili su neke od otegotnih okolnosti vremena kada je Hrvatsku predvodio ban Ivan Mažuranić. Usprkos svim izazovima koji su pogodili Hrvatsku, iznjedrio je i niz pozitivnih događaja koji će biti prekretnica za razvoj školstva i organizaciju učiteljstva u Hrvatskoj.

Paralelno s političkim, gospodarskim i kulturnim previranjima u Banskoj Hrvatskoj, u Dalmaciji je 1848. prestao kolonat, život je bio težak te je 1851. godine ukinut ustav u Austrijskoj carevini (Franković, 1958). Dalmacija je u to vrijeme obilježena borbom za narodni jezik te je 1862. osnovana Matica dalmatinska. Od 1867. godine hrvatski je jezik djelomično postao nastavni jezik u srednjim školama, a od 1871. ravnopravan talijanskom jeziku (Franković, 1958). Od 70-ih godina 19. stoljeća u Dalmaciji jača narodni pokret te su otvarane narodne čitaonice, a hrvatski je jezik postao službeni kao što je prepoznato i djelovanje Narodne stranke. Krajem 19. stoljeća Dalmacija se ekonomski počela malo razvijati zahvaljujući tehnološkim inovacijama parobroda i izgradnji željezničke pruge. Za kulturni život bitne su Matica dalmatinska i Matica hrvatska. Dalmacija je početkom 20. stoljeća nedovoljno prometno povezana s ostalim dijelovima Hrvatske, a zbog teškog života znatan broj ljudi iz Dalmacije emigrira u države diljem svijeta (Franković, 1958).

Nakon pretanka apsolutizma 1860. godine u Istri su došla nešto pogodnija politička vremena gdje je bitan Juraj Dobrila (1812. – 1882.) te počinje hrvatski narodni preporod. Prva je čitaonica otvorena 1866. godine u Kastvu, ali školstvo je bilo zanemareno (Franković, 1958). Krajem 19. stoljeća i dalje traju talijanski

politički napadi na Istru što izaziva otpor hrvatskog stanovništva te traje borba za hrvatski jezik. Godine 1893. osnovana je Družba sv. Ćirila i Metoda. Istra se krajem 19. i početkom 20. stoljeća gospodarski polako razvija zahvaljujući razvoju željeznice i parobroda (Franković, 1958).

ŠKOLSTVO I STATUS UČITELJA OD 1874. GODINE DO POČETKA 20. STOLJEĆA

Hrvatsko je učiteljstvo do sredine 19. stoljeća bilo uglavnom neorganizirano i nejedinstveno (Franković, 1958). Do školskog zakona 1874. godine školovanje nije bilo obvezno, već samo poželjno (Munjiza i Dubovicki, 2023). Školstvo u Hrvatskoj do prvih je zakona usustavljeno u vidu crkvenih, gradskih i državnih škola (Munjiza, 2009). Sustavno državno školstvo počelo je za vrijeme prosvjetiteljstva Marije Terezije (1717. – 1780.), a bilo je reformirano za vrijeme Ivana Ignjata Felbirgera (1724. – 1788.) i definirano *Općim školskim redom* iz 1774. godine. Zbog nezadovoljstva Ugarske ovom uredbom, 1777. godine donesen je *Ratio educationis* koji je vrijedio za Ugarsku, Slavoniju i Hrvatsku kojeg je zamijenila nastavna osnova *Ratio educationis* iz 1806. godine (Munjiza, 2009). Važnije reguliranje školstva u Banskoj Hrvatskoj započelo je od 1845. godine uredbom *System scholarum elementarum*, tj. *Sustavom početnih učionica* (Munjiza, 2009). *Općim školskim redom* predviđene su trivijalne, glavne i normalne škole. Sustavom početnih učionica uređene su dvogodišnje niže pučke škole u župama i dvogodišnje više pučke škole u gradovima. Obrazovanje je bilo nejednako za dječake i djevojčice, a dominirale su represivne odgojne mjere (tjelesno kažnjavanje učenika) koje su zakonom iz 1874. ukinute, 1879. ponovno uvedene te zakonom iz 1888. ponovno ukinute (više kod: Franković, 1958; Munjiza, 2009; Munjiza i Dubovicki, 2023: 26–27). Školstvo u Dalmaciji i Istri bilo je nešto drukčije organizirano, a pogodnije prilike u obrazovanju nastupile su donošenjem *Pravilnika za školstvo u Dalmaciji* 1803. godine, potom *Općim planom za javnu nastavu u Dalmaciji* 1807., *Osnovom za javnu nastavu, Pravilnikom i uputama* za djelovanje osnovne škole 1823. i dr. (Munjiza, 2009: 34–36).

Ministarstvo nastave u Beču je 1848. godine osnovalo Zemaljske školske oblasti (ukinute 1854.) koje su se brinule za školstvo, dok su za Dalmaciju osnovane 1850. godine. U bečkom parlamentu (tako i za Dalmaciju) 1869. godine odobren

je novi zakon za osnovnu školu na temelju kojeg je osnovana prva građanska škola u Dubrovniku, od 1871. na snazi je privremeni nastavni plan (Franković, 1958). U Austriji su reformom školstva šk. god. 1848./1849. spojeni gimnazija i licej u jedan zavod što je imalo reperkusije i na školstvo u Dalmaciji. Prva hrvatska gimnazija osnovana je 1854. u Sinju, a djelovale su poslije gimnazije i u Zadru, Splitu i Dubrovniku. Od 1860. i dalje je talijanski nastavni jezik u gimnazijama, ali od šk. god. 1868./1869. hrvatski se jezik uči u svim razredima gimnazije u Zadru (Franković, 1958). Prvi pokrajinski školski zakon za Istru donesen je 1869., a 1870. osnovano je Pokrajinsko školsko vijeće (Franković, 1958).

Do donošenja zakona 1874. godine bilo je nekoliko pokušaja ozakonjenja školstva u Hrvatskoj. Prvi je pokušaj bio uobličen u dokumentu pod nazivom *Osnova temeljnih pravila obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju* iz 1849., ali nije prošao zakonsku proceduru. Sljedeći je pokušaj iz 1861. s dokumentom *Školski sustav za narodne i početne učione i učiteljišta u Trojednoj Kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji*, ali ni to nije prihvaćeno. Potom je sastavljen *Ustav pučke škole u Trojednoj Kraljevini*, ali ni on nije prošao proceduru (Munjiza i Dubovicki, 2023). Tek je novi zakon, nakon tih triju pokušaja, prihvaćen 1874. godine.

Zakon od 14. listopada 1874. ob ustrojstvu pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatske i Slavonije

Godine 1868. donesena je Hrvatsko-ugarska nagodba kojom je Hrvatskoj dopušteno samostalno donošenje odluka u sudstvu, školstvu i upravi. Nagodbom je Banska Hrvatska imala poseban državni, pravni i politički položaj u sklopu Ugarske (Munjiza, 2009). Hrvatsko je učiteljstvo težilo sastavljanju svojega školskog zakona. Hrvatski učitelji na čelu s Ivanom Filipovićem započeli su s izradom novoga školskog zakona. Preuzevši vlast u Hrvatskoj, ban Ivan Mažuranić 1873. godine sazvao je konferenciju. Na konferenciji su, pored Mažuranića i ostalih članova, sudjelovali Pavao Muhić (1811. – 1897.) i Janko Jurković (1827. – 1889.). Njih su dvojica izradili zakonsku osnovu koja je godinu dana poslije poslana na razmatranje u sabor te je bila prihvaćena (Franković, 1958). Prihvaćanje i donošenje ovog zakona (1874.) bio je važan povijesni trenutak za hrvatsko učiteljstvo i školstvo. Njime je prvi put u povijesti hrvatskog školstva samostalno i autonomno bio uređen hrvatski školski sustav te je uvedena školska obveza (Munjiza, 2009). To je bio prvi hrvatski školski zakon. Njime je uvedeno obvezno školovanje u općim pučkim ili građanskim školama. Obrazovanje u općoj pučkoj školi traja-

lo je četiri, a u građanskoj školi najmanje tri godine. U građanskoj školi bili su obrazovni programi za trgovinu, obrt i umno gospodarstvo (Franković, 1958). Novim je zakonom omogućen nadzor nad školstvom i obrazovanjem. Provodili su ga županijski školski nadzornici koji su birani među najstručnijim učiteljima. Prvi nadzornici bili su: Đuro Balog, Franjo Durr, Ivan Filipović, Stjepan Grotić, Franjo Lugarož, Petar Maričić, Marijan Vuković i Dimitrij Vurelja (Dubovicki i Munjiza, 2022).

Školama su upravljali školski odbori. Školski odbor sačinjavali su učitelji i predstavnici iz redova svećenstva i vladajućih političara. Prvim školskim zakonom bila je uređena sekularizacija državnog školstva. Time je u školstvu određena nadležnost između Crkve i države. Crkvi je prepušteno organiziranje i nadziranje vjeronauka u školama (Munjiza, 2009). Nastava je u pučkim školama održavana na hrvatskom jeziku, a školarina se nije plaćala. Zemaljska vlada propisivala je za sve pučke škole školske udžbenike (Franković, 1958). *Hrvatski pedagoško-književni zbor* prvotno je bio nadležan za izdavanje udžbenika, priručnika i školske literature na hrvatskom jeziku. Vlada je poslije za taj zadatak osnovala svoju nakladu *Zemaljska naklada školskih knjiga i tiskanica* (Kirin, 1925, prema Munjiza, 2009: 43; Vonić, 2012).

Pored važnih učitelja i učiteljica, poput Mijata Stojanovića (1818. – 1881.), Marije Jambrišak (1847. – 1937.), Ljudevita Modeca (1844. – 1897.), Marije Fabković (1833. – 1915.), Skendera Fabkovića (1826. – 1905.), Stjepana Basaričeka (1848. – 1918.) i dr., Ivan Filipović bio je najistaknutiji učitelj tog vremena (Munjiza i Dubovicki, 2023; Ogrizović, 1980a, 1980b). On se borio i zalagao za bolji status učitelja, učiteljska materijalna prava i naprednije hrvatsko školstvo. Filipović je, pored rada u školi i školstvu, djelovao i u brojnim kulturnim i društvenim udrugama. Organizirao je i participirao u djelovanju hrvatskih učiteljskih skupština i izdavaštvu časopisa *Prosvjeta* i *Književna smotra* (Lukaš i Munjiza, 2010). Zahvaljujući njegovu velikom doprinosu u reformi hrvatskog školstva u 19. stoljeću i nastojanjima da se poboljša učiteljski status, mnogi su ga učitelji nazivali *ocem učitelja*.

Položaj i prava učitelja od 1874. godine

Donošenjem Prvoga školskoga zakona određena su prava učitelja za koja su se borili napredni hrvatski učitelji. Učitelji ovim zakonom nisu u potpunosti ostvarili sve svoje aspiracije, ali su ga ipak podržali i prihvatili. Ovim su za-

konom učitelji stekli status javnih, odnosno državnih službenika. Županijski školski nadzornik postavljao je, premještao i otpuštao namjesne učitelje, dok je Zemaljska vlada imenovala definitivne učitelje putem raspisanih natječaja (Munjiza, 2009; Munjiza i Dubovicki, 2023; Franković, 1958). Novim zakonom učiteljima je osigurana mjesečna, tj. godišnja plaća. Plaća učitelja određivana je prema platnom razredu zbog čega su škole bile podijeljene na četiri razreda. Najmanja (početna) plaća učiteljima koji su radili u školama prvog razreda iznosila je 700, drugoga 600, trećega 400 i četvrtog razreda 350 forinti godišnje (Franković, 1958). Učitelji su dobili i pravo na stan koji se najčešće nalazio u zgradi škole. Ako nisu dobili stan, dobivali su novčanu naknadu za stanarinu u visini od 15 % vlastite plaće (Cuvaj, 1910, VI). Učiteljice su u svim naknadama izjednačene s učiteljima. Psihički i tjelesno onemoćali učitelji imali su pravo na umirovljenje nakon neprekidnoga tridesetogodišnjeg rada. Bitna je značajka bila što su prema određenim uvjetima udovice učitelja i njihova djeca mogli naslijediti učiteljsku (pokojnikovu) mirovinu (Munjiza, 2009).

Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji

Došavši na vlast u Hrvatskoj 1883. godine, ban Károly Khuen-Héderváry sustavno je provodio mađarizaciju koristeći se korupcijom, cenzurom, špijunažom, političkim progonima, izbornim nasiljem i uništavanjem egzistencije naroda (Franković, 1958). Promjena vlasti nagovještavala je dolazak teških vremena u prosvjeti, stoga su učitelji odlučili očuvati i zadržati prava koja su teškim naporom stekli Prvim školskim zakonom. Ivan Filipović predložio je ujedinjavanje svih pojedinačnih učiteljskih društava u jedno pod imenom *Savez hrvatskih učiteljskih društava* (SHUD) koji je 1885. godine i osnovan. Prije je, 1865. godine, osnovana i *Učiteljska zadruga*. Pored SHUD-a, vjerski orijentirani učitelji na čelu s Franjom Klaićem (1819. – 1887.) 1869. godine osnovali su vlastitu udrugu *Hrvatsko-slavonsku učiteljsku zajednicu* (*Učiteljska zajednica*), za koju je bilo znatno manje interesa u učiteljskim redovima. Poslije je ovo društvo nazvano *Narodna škola* (Franković, 1958; Munjiza, 2009).

Godine 1888. donesen je Drugi školski zakon (1888) koji je sa sobom nosio nove promjene. Ovaj zakon smatrao se velikim korakom unazad. Neke važnije izmjene u odnosu na Prvi školski zakon bile su sljedeće: javnost vjerskih škola,

preinaka naziva građanskih škola u naziv *više pučke škole*, preparandije su nazvane učiteljskim školama te se njihovo trajanje produljilo na četiri godine, učitelji nakon završetka učiteljske škole polažu ispit zrelosti, održavanje županijskih učiteljskih skupština svake treće, a ne svake, godine, ukidanje samostalnosti školskih nadzornika koji tako postaju referenti županijskih oblasti (Franković, 1958). Ovaj je zakon propisao održavanje nastave na hrvatskom ili srpskom jeziku. Također, propisao je otvaranje autonomnih srpskih škola (Cuvaj, 1911, VII). Razlog tomu bilo je pripajanje Vojne krajine Hrvatskoj 1881. godine čije je većinsko stanovništvo bilo srpske nacionalnosti (Munjiza, 2009).

Drugim školskim zakonom smanjene su učiteljske plaće zbog ukidanja klasifikacije škola po razredima, stoga su svi učitelji dobivali jednaku plaću. Privremeni učitelji dobivali su plaću od 350 forinti na godišnjoj bazi, dok su plaće definitivnih učitelja bile 400 forinti godišnje (Franković, 1958). Novim zakonom odlučeno je da se učitelji smiju umiroviti nakon četrdeset godina rada u službi, čime se produljio radni vijek učitelja za deset godina. Učitelji su i dalje mogli živjeti u stanu te koristiti drva za ogrjev ili dobivati stanarinu od stotinu forinti godišnje. Dobivali su i petogodišnji doplatk u iznosu od pedeset forinti, ali mogli su ih dobiti sedam u svojem cjelokupnom životnom radu (Cuvaj, 1911, VII). Prema ovom zakonu učitelji više nisu smjeli koristiti školsku zemlju, osim vrta. Učiteljice su ovom uredbom imale manju plaću od učitelja. Odredba novog zakona koja je izazvala najviše pozornosti, ali i nezadovoljstva, bio je celibat učiteljica. Prema ovom zakonu, ako se učiteljica udala, to se smatralo samovoljnim napuštanjem službe. Udana učiteljica imala je pravo na otpremninu ako je u učiteljskoj službi bila pet godina prije udaje koja je bila u iznosu jednogodišnje plaće (Cuvaj, 1911, VII). Nametanje celibata učiteljicama bio je međunarodno tipičan fenomen za to razdoblje. Vjerovalo se da učiteljica za vrijeme trudnoće ne može efikasno i stručno obavljati svoj posao te da mora naći zamjenu (Škrobar, 2021). Ta je zamjena obično bila nedovoljno stručna osoba što je ugrožavalo kvalitetu nastave, ali i ugled škole.

U 19. stoljeću još je uvijek dominirao patrijarhat u društvu zbog čega su žene bile vezane za obitelj, majčinstvo i kućanstvo, a ne za javno djelovanje, jer je smatrano kako im tamo nije mjesto (Cuvaj, 1911, VII). Ponegdje je takva odredba smatrana emancipacijom, jer se odustajalo od obitelji zbog poslovne karijere (Škrobar, 2021). Napredni učitelji poput Ivana Filipovića, Mijata Stojanovića i dr. težili su ravnopravnosti učitelja i učiteljica te su uvidjeli mogućnost emancipacije žena obrazovanjem. Posljedice donošenja ove zakonske

odredbe o celibatu učiteljica bile su ubrzo vidljive. Znatan broj učiteljica odlučio je napustiti učiteljsku službu zbog udaje, što je dovelo do nedostatka prosvjetnih djelatnika u školama. Shvativši da ta zakonska odredba donosi niz problema i nezadovoljstva, vlast 1892. i 1893. godine donosi ublažene mjere prema kojima je udanim učiteljicama dopušteno raditi kao zamjenskim učiteljicama, ali samo do dolaska stalne učiteljice. Promjena o celibatu dogodila se i 1914. pa su učiteljice uz određenu molbu prosvjetnim vlastima mogle ostati u službi, ili bez molbe ako se udaju za učitelja (Župan, 2013: 149–151). Celibat je ukinut 1918. godine, jer je zakon o školstvu iz 1888. prestao vrijediti u izvornom obliku zbog raspada Austro-Ugarske Monarhije (Dulibić-Paljar, 2023), ali je i nakon Prvoga svjetskog rata na području Hrvatske i Slavonije vrijedio u nešto izmijenjenom izdanju. Drugi školski zakon sa sobom je donio mnoštvo novih problema za učitelje te valja napomenuti kako je Ivan Filipović, borac za učiteljska prava, umirovljen prije Drugoga školskog zakona što je išlo u korist tadašnjoj vlasti.

Donošenjem zakona 1874. i 1888. vidljiv je razvoj školstva i učiteljstva što je slijedilo društveno-politički razvoj i autonomnost pojedinih dijelova državnog sustava druge polovine 19. stoljeća. Tako je školski sustav, i učiteljstvo, konstituirano kao autonomni dio sustava, ali ne u potpunoj nezavisnosti od državno-političkog aparata koji se manifestirao u profanom nadzoru rada škola i učitelja, stručnom obrazovanju budućih učitelja te nadgledanju obiteljskog odgoja, tj. mogućnošću oduzimanja djece roditeljima koji se o njima ne brinu (Župan, 2013: 167–168).

Hrvatski pedagoško-književni zbor

Hrvatski pedagoško-književni zbor (HPKZ) osnovan je 30. rujna 1871. godine (Franković, 1958), a djeluje i danas. Pravilnik o djelovanju HPKZ-a sastavljen je godinu dana prije, 1870., ali tek godinu poslije su pravila potvrđena (30. rujna 1871.) i s tim je datumom HPKZ formalno osnovan i kao takav potvrđen. Širenje stručnosti i obrazovanja učitelja, promicanje aspiracija hrvatske pučke škole kao i izdavanje pedagoške literature bili su glavni motivi za osnivanje Zbora (Cuvaj, 1910, VI; Franković, 1958; Franković, Ogrizović i Pazman, 1971). Osnivači HPKZ-a su bili učitelji različitih nacionalnosti s djelovanjem u Hrvatskoj okupljeni oko problematike hrvatskog školstva i učiteljstva. Stoga se navodi kako je među osnivačima bilo Hrvata, Čeha i Slovenaca (Vukasović, 1994, prema Munji-

za i Dubovicki, 2023: 91). Potpisnici pravila, ujedno i osnivači HPKZ-a, bili su²: Ivan Filipović, Mijat Stojanović, Marija Fabković, Skender Fabković, Tomislav Ivkanec, Janko Tomić, Franjo Stepanek, Selbad Cihlař, Ljudevit Modec, Stjepan Basarićek, Bartol Francelj, Ante Truhelka i Mijat Vrbanec (Rad hrv. učiteljskih društava, 1903: 1–2, 56, 86).

Članovi HPKZ-a bavili su se pisanjem školskih udžbenika za pučke škole koji su se publicirali preko Zemaljske vlade. Zbor se bavio izdavanjem pedagoških knjiga i časopisa poput *Napretka*, *Književne smotre* i *Smilja*. Napredak je bio glasilo HPKZ-a i Saveza učitelja. U njemu se izvješćivalo o djelovanju učiteljskih društava, objavljivali stručni pedagoški, didaktičko-metodički i psihološki tekstovi za učitelje te informacije o relevantnoj domaćoj i stranoj literaturi. Samoobrazovanje je bila ideja vodilja hrvatskoga naprednog učiteljstva. Oni su se samostalno usavršavali koristeći se stranom relevantnom i naprednom literaturom, a sve u svrhu poboljšanja hrvatskog školstva. Zbog toga je *Napredak* učiteljima bio vrlo vrijedan i važan. Zahvaljujući HPKZ-u došlo je do upoznavanja hrvatskih učitelja s najvažnijim inozemnim humanističkim pedagogima tako što su prevodili njihova najvrednija djela (Ogrizović, 1980a).

HRVATSKO UČITELJSTVO OD POČETKA 20. STOLJEĆA DO 1918. GODINE

Početak 20. stoljeća sve su više vidljivi problemi učitelja u Hrvatskoj. Svoje strahove i zabrinutost sumirali su u dva važna pitanja. Prvo pitanje učitelja bilo je egzistencijalne prirode. Niske plaće učitelja nisu pratile rast ondašnjih cijena. Bili su prisiljeni tražiti dodatan posao kako bi uspjeli osigurati egzistenciju za sebe i vlastitu obitelj. Takva iscrpljujuća ekonomska situacija utjecala je i na zdravlje učitelja i njihov rad u školi. Niski novčani prihodi bili su razlog zbog kojeg je učiteljima bio degradiran društveni ugled, a uz to bili su loše odjeveni te su se slabo hranili (Tkalac, 1973). Hrvatski učitelji imali su najnižu plaću od svih učitelja u cijeloj Monarhiji. U prilog tomu govori činjenica kako su podvornici viših pučkih škola i nadstražari u zatvorima imali veća financijska primanja nego učitelji (Franković, 1958). Takvo teško stanje

² Vjenceslav Zaborj Mařik smatra se ponegdje osnivaćem, ali nije potpisnik Pravilnika HPKZ-a, već je bio pridružen upravljajućem odboru do prve skupštine Zbora (npr. Franković, 1971: 16–17), a ponegdje se među osnivaćima navodi i Josip Glaser (npr. Cuvaj, 1910, 6: 287).

nastavilo se i dalje bez znatnijih promjena. Unatoč stalnoj borbi za veća prava i za izjednačenje u primanjima s ostalim službenicima iste obrazovne kvalifikacije, vlast nije ispunila tražene zahtjeve učitelja. Godine 1911. učitelji su objavili „tihu štrajk“ te najavili prekid kulturnog i društvenog rada (Cuvaj, 1913, IX). Učitelji su u tišini demonstrirali, tj. prošli zagrebačkim ulicama, no građani i političke stranke dočekali su ih ravnodušno (Franković, 1958). Učitelji su nakon godinu dana sami odustali od štrajka jer su spoznali kako time narod trpi, jer su tako ugašena razna kulturna i gospodarska društva u manjim sredinama. Vlada je ipak povećala učiteljska primanja za 10 % kao naknadu za ondašnja poskupljenja života. Godine 1912. učiteljske su plaće bile povećane za 25 % (Cuvaj, 1913, IX).

Sljedeće bitno pitanje koje je mučilo učitelje bilo je povezano s obrazovanjem učitelja. Na godišnjoj skupštini Saveza učitelja 1901. diskutiralo se o tome je li ondašnje obrazovanje i osposobljavanje za učiteljsku profesiju na zadovoljavajućoj razini (Franković, 1958). Učitelji su se izjasnili da je potrebno više znanja od onoga što četverogodišnja učiteljska škola može dati. Učitelji su se permanentno borili protiv pojedinih naloga Drugoga školskog zakona iz 1888., a uz to njihovu je stručnost nadgledala nestručna osoba koja ih je vrednovala i omalovažavala zbog učenikova neznanja (Dubovicki i Munjiza, 2022). Učitelje su najviše pogađali mjesni školski nadzornici koji su uglavnom bili nestručne osobe, ali s velikim ovlastima s pomoću kojih su imali utjecaj na njihov petogodišnji doplatak pa su učitelji tražili promjene u strukturi školskog odbora (Franković, 1958).

Ova dva pitanja bila su od velike važnosti za učitelje na početku 20. stoljeća. Niske plaće, podcjenjivanje učiteljskog zvanja, nadzor nestručnih osoba koje su krojile sudbinu učitelja, bili su samo neki od gorućih problema koji su opravdano izazivali zabrinutost i nesigurnost kod hrvatskog učiteljstva. Ipak, ni ti strahovi nisu uspjeli neutralizirati učiteljsku predanost prema učiteljskom zanimanju te želju za napredovanjem, usavršavanjem i kvalitetnijim obrazovanjem.

Krajem 19. stoljeća, unatoč brojnim problemima, učitelji su u Zagrebu osnovali i otvorili 1899. godine Učiteljski konvikt koji je služio za udomljavanje djece siromašnijih učitelja kako bi se mogli školovati te Učiteljski dom iste godine, što je predstavljalo jedinstvo i snagu hrvatskog učiteljstva (Franković, 1958). I među učiteljima je bilo borbi različitih struja. Na jednoj je strani bila napredna struja na čelu s Ivanom Filipovićem, a s druge strane konzervativna struja koju je predstavljao Franjo Klaić (Franković, 1958). Bilo je i unutarnjih borbi među učiteljima

SHUD-a, što je prepoznala ondašnja vlast i određenim intervencijama dodatno ih rasplamsala kako bi razjedinila hrvatsko učiteljstvo koje je predstavljalo snažan stalež. U prilog tomu ide i smjena Ivana Filipovića na čelu SHUD-a (Munjiza i Dubovicki, 2023).

U Dalmaciji početkom 20. stoljeća djeluju učiteljska društva *Savez dalmatinskih učitelja* u Splitu te *Društvo srednjoškolskih profesora* osnovano 1909. godine kao dio *Državne sveze austrijskih srednjoškolskih profesora*. Učiteljstvo u Dalmaciji, kao i u Banskoj Hrvatskoj, nezadovoljno je mjesnim školskim namjesnicima koji su bili poprilično nepismeni. Početkom 20. stoljeća u Istri i dalje traje težnja smanjenju nepismenosti te je važno djelovanje Odbora za prosvjetu. U Istri djeluju učiteljska društva *Narodna prosvjeta* u Pazinu, *Učiteljsko društvo za Krk, Cres i Lošinj u Krku* i *Učiteljsko društvo za Liburniju* u Voloskom te su održavane učiteljske skupštine (Franković, 1958).

Školstvo u Banskoj Hrvatskoj, Istri i Dalmaciji za vrijeme Prvoga svjetskog rata bilo je teško, oslabljeno te je škola bila rijetko pohađana. Školske su zgrade nerijetko prenamijenjene za vojne potrebe (čak i zatvarane) ili je u školama izrađivana vojna odjeća. Zbog odlaska muškaraca u rat, znatnija pozornost posvećena je obrazovanju žena. Vlast je zbog rata uglavnom zabranila publiciranje časopisa te nije bilo učiteljskih skupština. Kraj Prvoga svjetskog rata označio je prekid postojanja Austro-Ugarske Monarhije što je imalo reperkusije na hrvatsko školstvo i učiteljstvo (Franković, 1958).

Rad učiteljica u udrugama za djecu

Pred kraj 19. stoljeća učiteljice su odlučile osnovati udruge kojima bi rješavale različita pitanja kojima se nitko ne bavi, a odnosila su se i na status i djelovanje učiteljica. Pored još nekih učiteljica, kao što su Marija Fabković, Klotilda Cvetišić-Kreneis (1853. – 1947.), Jagoda Truhelka (1864. – 1957.), Natalija Wickerhauser (1853. – 1907.), Kamila Lucerna (1868. – 1963.), Zdenka Marković (1884. – 1974.), Marija Jambrišak i dr., u tome se posebno isticala Milka Pogačić (1860. – 1936.) koju je moguće smatrati prvom hrvatskom socijalnom djelatnicom (Dumbović, 1979; Franković, 1958; Ogrizović, 1973, 1979, 1980a). Pored djelovanja u školi, pojedine učiteljice, poput Jambrišak, Truhelke i Pogačić, djelovale su i izvan škole te objavljivale u brojnim pedagoškim časopisima. Svojim radom željele su upozoriti na to da žene mogu biti itekako uspješne u svojoj profesiji, izdavaštvu i književnosti, a ne jedino kao domačice i majke, kako se u

ono vrijeme prezentiralo u društvu. Svojim djelovanjem postale su primjer i uzor djevojkama i budućim učiteljicama.

Najstarija profesionalna udruženja žena su *Gospojinska udruga za naobrazbu žena* iz 1900. godine i *Klub učiteljica* osnovan 1902. godine (Peić-Čaldarović, 1997). Simultano je pored Kluba učiteljica kratkotrajno djelovala i *Zajednica učiteljica*. Klub učiteljica nastao je iz *Gospojinskog kluba učiteljske čitaonice*. Poslije je Klub učiteljica kratkotrajno djelovao u zajedničkom udruženju Matica hrvatskih učiteljica, da bi 1904. Milka Pogačić zajedno s drugim učiteljicama osnovala *Udrugu učiteljica kraljevine Hrvatske i Slavonije* koja je 1921. preimenovana u *Udruga hrvatskih učiteljica* (Škrobar, 2022). Ova se udruga zalagala za opće obrazovanje i stručno osposobljavanje djevojaka te za rješavanje pitanja važnih za učiteljice (Dumbović, 1979; Franković, 1958). U sklopu Kluba učiteljica, tj. Udruge učiteljica, Truhelka je 1908. godine osnovala *Sekciju za našu djecu* čiji je cilj bio briga i skrb za djecu kojoj je to bilo najpotrebnije. Udruga je poslije uspostavila i *Kolijevku* koja se skrivila o dojenčadi i djeci do treće godine, a potom 1912. godine *Dječji dom* za veću djecu čije su majke tijekom dana radile. U Dječjem domu bile su smještene sve tadašnje institucije; Sklonište, Kolijevka i Dom za bijednu djecu (Dumbović, 1979; Franković, 1958). Za djecu koja su se nalazila u teškim materijalnim uvjetima osnovane su ferijalne kolonije na koje ih je slala Udruga o vlastitom trošku. Kako bi se navedene ustanove unutar Udruge mogle uzdržavati uveden je *Dječji dan* koji se slavio svake godine, a potporu su pružali članovi vlasti te različita društva (Franković, 1958). Cilj obilježavanja *Dječjeg dana* nije bio samo prikupljanje novčanih priloga, nego i promicanje naprednih pedagoških ideja (Franković, 1958). Udruga sa svojim ustanovama bila je vrlo važna i dragocjena u tadašnjem društvu jer se bavila onom djecom koja su zanemarena, slaba, siromašna, a nerijetko i gladna. Uz učiteljski posao u školama, brojne su učiteljice uvijek nalazile vremena i za rad izvan škola u Udruzi i njezinim ustanovama za djecu. U sklopu *Hrvatskog katoličkog pokreta* osnovanog 1906. djelovala je *Katolička ženska sveza* osnovana 1918. godine. Godine 1918. osnovano je i *Društvo hrvatskih katoličkih učiteljica* (Škrobar, 2022).

Pokret hrvatskih učiteljica bio je od velike važnosti za djecu kojoj je to bilo najpotrebnije, međutim, nije se uspio proširiti zbog svojeg izrazito liberalnog karaktera i pojedinih instancija koje su neprestano pokušavale utjecati na rad učiteljica. Svojim plemenitim radom i djelovanjem učiteljice su brojnoj djeci pružile zaštitu i siguran dom.

OBRAZOVANJE UČITELJA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Teritorijalna, politička i upravna razdvojenost Hrvatske unutar Austro-Ugarske Monarhije i utjecaj Osmanskog Carstva imali su repekusije i na početno institucijsko obrazovanje učitelja (Protner i sur., 2020). Prije organiziranja i ozakonjenja školstva obrazovanje učitelja bilo je slabo. Za učitelje su polazili bolji učenici koji su se oponašanjem svojih učitelja obučavali za učitelje. Ali, ponegdje je biti učiteljem bila kazna i naređenje od viših državnih vlasti. Sustavnije osposobljavanje učitelja počinje početkom 19. stoljeća pedagogijskim tečajevima koji su trajali prvo tri, a poslije šest mjeseci te sve do dvogodišnjih tečajeva (Munjiza, 2009). Potkraj 19. stoljeća budući učitelji i učiteljice osposobljavali su se na učiteljskim školama, tzv. preparandijama ili u inozemstvu³. Zadatak učiteljskih škola bio je obrazovati buduće učitelje te ih pripremiti za posao u pučkoj školi (Cuvaj, 1913, X). Učiteljska škola trebala je odgojiti mlade polaznike tako da se ponose svojim učiteljskim zvanjem te razviti privrženost prema radu s djecom i odgojnom djelovanju (Cuvaj, 1913, X). Težilo se i visokoškolskom obrazovanju učitelja, iako je to mnogo godina poslije ostvareno. Godine 1848. utemeljena je ženska učiteljska škola (privatna Škola sestara milosrdnica sv. Vinka), 1849. utemeljena je Muška učiteljna učiona zagrebačka, 1871. otvorena je učiteljska škola u Petrinji, 1857. otvorena je učiteljska škola u Đakovu, 1870. ženska učiteljska škola u Đakovu milosrdnih sestara sv. Križa, od 1875. djeluje pravoslavna mješovita škola u Karlovcu, a od 1879. djeluje učiteljska škola u Čakovcu koja od 1919. održava nastavu na hrvatskom jeziku (Batinić i Gaćina Škalamera, 2009; Cuvaj, 1910: 1; Franković, 1958; Munjiza, 2009).

Pri upisu na učiteljsku školu bili su jednaki kriteriji i za mladiće i djevojke, iako im se razlikovao obrazovni program. Buduće učiteljice izučavale su ručni rad i kućanstvo, dok je budućim učiteljima naglasak bio na predmetu *mehaničke (obrtne) radnje u radionici* (Batinić i Gaćina Škalamera, 2009). U blizini svake učiteljske škole bila je opća pučka škola sa školskom radionicom koja se upotrebljavala za praktične vježbe budućih učiteljica i učitelja pučkih škola (Cuvaj, 1913, VI). Trajanje učiteljske škole 1888. godine produženo je na četiri godine, obavezan je ispit zrelosti kao i učiteljsko osposobljavanje za stjecanje statusa privremenog učitelja (Batinić, Gaćina Škalamera, 2009). Godine 1875. u Zagrebu je utemeljena Ženska učiteljska škola (Škrobar, 2021). Godine 1893. za mušku

³ Prvi hrvatski učitelj s doktoratom znanosti bio je Jure Turić (1861. – 1944.). Doktorirao je 1891. godine u Jeni. Bio je i student Wilhelma Reina (Batinić, 2021).

učiteljsku školu uređen je internat, a i Učiteljska škola u Petrinji dobila je vlastiti internat (Franković, 1958). U Osijeku je učiteljska škola otvorena 1894. godine. Za svaku učiteljsku školu uređena je vježbaonica. U njima su radili stručniji učitelji istaknuti u vlastitome praktičnom školskom poslu i u književno-pedagoškom djelovanju (Franković, 1958).

U Dalmaciji, u Zadru prva učiteljska škola na talijanskom jeziku otvorena je 1852. godine, dok je šk. god. 1886./1867. godine otvorena muška učiteljska škola u Arbanasima gdje je izlaskom 1879. nastavne osnove za pučke i građanske škole prestalo utrakativističko poučavanje te se od šk. god. 1879./1880. nastava odvijala na hrvatskom jeziku (Franković, 1958). Valja napomenuti kako je 1871. učiteljska škola u Zadru ukinuta i spojena s učiteljskom školom u Arbanasima (Franković, 1958). Obrazovanje učiteljica organizirano je od 1860. godine u privatnoj ženskoj preparandiji na talijanskom jeziku sestara milosrdnica u Dubrovniku. U Dalmaciji nije bilo pedagogijske literature pa je korištena ona publicirana u Banskoj Hrvatskoj (Franković, 1958). U Istri je od 1852. bilo školovanje za učitelje u Rovinju, a poslije na Cresu i Lošinju koje je prošireno na trajanje od jedne godine. Od 1870 godine u Rovinju je na tri razreda proširena učiteljska škola koja je 1872. preseljena u Kopar, a 1874. proširena je na četiri razreda. Od 1874. godine učiteljske su škole u Austriji bile četverogodišnje, ali u Dalmaciji trogodišnje s jednom godinom pripravnog tečaja. U Makarskoj je 1875. godine otvoren ženski pripravni tečaj i iste godine učiteljska škola u Dubrovniku (Franković, 1958). U Istri prije Prvoga svjetskog rata djeluju muška učiteljska škola u Kastvu osnovana 1906. i ženska učiteljska škola u Pazinu osnovana 1912. (Franković, 1958).

INTERNACIONALNA SURADNJA HRVATSKIH UČITELJA

Unatoč teškim vremenima i neprestanim kritikama ondašnje vlasti zbog svojeg rada i djelovanja izvan škole, hrvatski učitelji postigli su znatne rezultate zahvaljujući predanosti vlastitoj struci. Bitan doprinos suradnji učiteljstva unutar Hrvatske, ali i inozemstva, dale su početne učiteljske skupštine. *Prva opća hrvatska učiteljska skupština* održana 1871. godine u Zagrebu, *Druga opća hrvatska učiteljska skupština* 1874. godine u Petrinji te *Treća opća hrvatska učiteljska skupština* 1878. godine u Osijeku (Munjiza i Dubovicki, 2023). U Istri su održane pokrajinske učiteljske konferencije u Kopru 1875. i 1884. te Gorici 1894. (Franković, 1958).

Početak 20. stoljeća učiteljsko djelovanje bilo je prepoznato i vrlo cijenjeno izvan Hrvatske. Znan je broj učitelja u Hrvatsku dolazio iz slavenskih zemalja kako bi se upoznali s djelovanjem hrvatskog učiteljstva. Istovremeno, hrvatski učitelji odlazili su na važne učiteljske skupštine u Beogradu i Pragu na kojima su razmjenjivali iskustva i znanja sa slavenskim učiteljima. O tim suradnjama hrvatski učitelji pisali su u vlastitim publikacijama, a poslije je Hrvatski pedagoško-književni zbor upisao nove članove iz Češke, Srbije i Slovenije s kojima je razmjenjivao svoje časopise (Franković, 1958). Česte suradnje i susreti počeli su stvarati ideju o savezu južnoslavenskih učitelja. Postojala je želja povezivanja učitelja slavenskih naroda u Monarhiji. Jedan od važnijih susreta bio je Kongres slavenskog učiteljstva održan u kolovozu 1908. godine u Pragu. Cilj kongresa bio je organizacija i ujedinjenje učitelja iz Monarhije u borbi za vlastita nacionalna prava (Franković, 1958). Na tom kongresu hrvatske učitelje predstavljao je Davorin Trstenjak. U svojem izlaganju *Slobodna škola* istaknuo je kako učitelj valja posjedovati apsolutnu političku slobodu, sva građanska prava, sekularizaciju školstva i učiteljstva, aktivno i pasivno pravo glasa te bolju stručnu obrazovanost (Franković, 1978; Trstenjak, 1908).

PEDAGOŠKI ČASOPISI

Početak 20. stoljeća *Napredak* je bio najpoznatiji časopis hrvatskog učiteljstva. Tada mu je već Stjepan Basariček bio glavni urednik. *Napredak*, osnovan 1859. godine, pružao je informacije učiteljima o novim pedagoškim idejama.

Od svih hrvatskih pedagoških časopisa jedino je *Napredak* postigao veći uspjeh i proširio se izvan Hrvatske (Franković, 1958). Godine 1908. *Napredak* je postao isključivo pedagoško-stručni časopis. Savez je osnovao novi list *Hrvatski učiteljski dom*. Ovaj se list bavio staleškim pitanjima učiteljstva, a glavni mu je urednik bio Stjepan Šmid (Franković, 1958). U *Napretku* su publicirali autori koji su školstvo i odgoj objašnjavali i tumačili sa stručnih stajališta. List *Domaće ognjište* osnovale su učiteljice, a prve su mu urednice bile Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka, a potom Milka Pogačić. Ovaj je list bio usmjeren na obitelj i pod izdavaštvom HPKZ-a, a počeo je izlaziti 1901. godine u Zagrebu. List je okarakteriziran kao vrlo liberalno glasilo za ono vrijeme, ali neupitno je da je bio vrlo kvalitetno uređivan. S listom su surađivale mnoge važne književnice onog doba, ali i književnici kao Vladimir Nazor, Antun Gustav Matoš te Dragutin Domjanić (Franković, 1958).

Osim *Napretka*, postojalo je još nekoliko pedagoških časopisa. U *Preporodu* su predstavljane radikalne ideje o reformi školstva, nastave i odgoja pod uredništvom Vjekoslava Koščevića. Izlazio je časopis *Škola* pod uredništvom Stjepana Širola i *Novi vaspitivač* koji su uređivali Mita Nešković i Vaso Vitojević te *Školski prijatelj* koji je uređivao Franjo Klaić. Crkva je također imala svoj list *Kršćanska škola* u kojem je publicirala svoje teme i iznosila svoj stav o odgoju mladih, a uređivao ga je Stjepan Korenić. Još neki od pedagoških časopisa i glasila koji su tada izlazili bili su *Hrvatski učitelj*, *Zora*, *Učiteljski glas*, *Narodna prosvjeta*, *Naša sloga*, *Hrvatska škola*, *Pokret* i dr. (npr. Batinić i Gaćina Škalamera, 2009; Franković, 1958).

ZAKLJUČAK

Na temelju povijesne, teorijsko-komparativne i hermeneutičke analize dobivene su znanstvene činjenice o hrvatskom učiteljstvu i školstvu od polovine 19. stoljeća te do kraja Prvoga svjetskog rata. Interpretacijom i kontekstualizacijom tih činjenica moguće je ponuditi nekoliko konkluzija o statusu, aspiracijama i trendovima razvoja ondašnjeg učiteljstva i školstva u kontekstu ondašnjih društvenih okolnosti. Društveno-političko uređenje i stanje u 19. stoljeću nije bilo pogodno u Hrvatskoj. Hrvatska je bila u inferiornom položaju u sklopu ondašnjega Austrijskog Carstva, a poslije u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. Društveno, politički i gospodarski Hrvatska nije bila jedinstvena cjelina. Dijelila se na Bansku ili civilnu Hrvatsku, Vojnu krajinu, Istru i Dalmaciju. Takvo uređenje imalo je reperkusije i na ondašnje hrvatsko učiteljstvo i školstvo. Hrvatsko školstvo i učiteljstvo je do druge polovine 19. stoljeća bilo slabo obrazovano, neorganizirano, neujedinjeno te lošega društvenog i profesionalnog statusa. Aspiracije tadašnjih hrvatskih učitelja bile su ujedinjenje, organiziranje, definiranje stručnog statusa i kvalitetno obrazovanje učiteljstva te ozakonjenje, regulacija, sekularizacija i reforma hrvatskog školstva.

Napredni učitelji poput Ivana Filipovića, Mijata Stojanovića, Marije i Skendera Fabkovića i drugih, pod utjecajem ilirskog i nacionalnog pokreta te po uzoru na pojedine inozemne trendove, pokrenuli su ujedinjavanje i organiziranje učiteljstva i reformu hrvatskog školstva. Djelomično je to reperkusija pada Bachova apsolutizma koja se manifestirala u činjenici što je netom poslije za bana postavljen Ivan Mažuranić koji je težio barem djelomičnoj autonomiji ondašnje Hrvatske.

Učiteljstvo je tada počelo s formiranjem vlastitih udruženja (u Banskoj Hrvatskoj, Istri i Dalmaciji). Godine 1865. osnovana je Učiteljska zadruga te 1871. Hrvatski pedagoško-književni zbor koji su imali bitan doprinos na osmišljavanje i donošenje prvoga školskog zakona 1874. godine. Taj je zakon bio jedan od naprednijih i liberalnijih zakona u ondašnjoj Europi. U zakon su implementirane pojedine aspiracije ondašnjeg učiteljstva, tj. propisana je obveznost školovanja, organizirano je učiteljstvo i obrazovanje učitelja, definiran je status učiteljstva, sekularizirano je upravljanje školstvom te je etabliровано pedagoško izdavaštvo za potrebe školstva. U tom je periodu hrvatsko učiteljstvo društveno, politički i kulturno svestrano djelovalo kroz Savez hrvatskih učiteljskih društava, HPKZ te publikacijskim i spisateljskim radom.

Promjenom političkih okolnosti i dolaskom Khuen-Héderváryja na vlast promijenile su se okolnosti i hrvatskog školstva i učiteljstva. Drugi školski zakon donesen je 1888. godine te je bio konzervativniji od prvog. Osobito se to očitovalo u represiji prema učiteljstvu kojem su bila uskraćena pojedina prava i nametnute dodatne obveze. To se indirektno odrazilo i na organizaciju školstva i djelovanje učiteljstva. Pojedina neslaganja unutar učiteljstva je osjetila vlast te izvjesnim intervencijama dodatno rasplamsala postojeće nesuglasice unutar učiteljstva. Učiteljstvo i školstvo u Dalmaciji i Istri djelovalo je u smjeru udruživanja i razvoja učiteljske profesije onog doba.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća obilježen je kontinuiranim problemima za učiteljstvo djelomično uzrokovano društvenim, političkim i ekonomskim prilikama vremena prije Prvoga svjetskog rata. Ti su se problemi manifestirali u niskim učiteljskim plaćama, smanjenju ugleda učiteljskog staleža, pitanju nadzora školskog rada učitelja te obrazovanju učiteljstva. Početkom 20. stoljeća oformljene su i djelovale udruge za djecu koje su pružile bitan doprinos skrbi o ondašnjoj mladeži.

Sumirajući dobivene činjenice i njihove kontekstualizirane interpretacije, moguće je kazati kako je hrvatsko učiteljstvo i školstvo od početne neorganiziranosti i nejedinstva postalo iznimno organizirano, usustavljeno, jedinstveno, reformirano i zakonski regulirano. Postalo je strukovni autonomni dio državnog sustava koji je ipak ovisio o državno-političkom aparatu, ali imao je vlastite mehanizme moći. To se odražavalo u sekularizaciji školstva, institucijskoj strukturi te profanom stručnom nadzoru rada škola i učitelja, pa i određenog dijela obiteljskog odgoja djece. Hrvatsko učiteljstvo tog doba bilo je internacijsko povezano i pratilo inozemne napredne trendove u školstvu i pedagogiji. Društveno-političke promjene i

drugi zakon iz 1888. za reperkusiju su imali promjene u školstvu i učiteljstvu. Što se dodatno intenziviralo političkim i gospodarskim okolnostima vremena prije Prvoga svjetskog rata. S današnjeg aspekta, navedeni status, aspiracije, djelovanje i dosezi ondašnjeg učiteljstva i školstva su podcijenjeni i katkad neprikladno evaluirani u kontekstu ondašnjih društvenih, političkih, kulturnih, gospodarskih i tehnoloških okolnosti.

LITERATURA

- (1874). *Zakon od 14. listopada 1874. ob ustrojstvu pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatske i Slavonije*. Službeno izdanje. Zagreb: Narodna tiskara dra. Ljudevita Gaja.
- (1888). *Zakon od 31. listopada 1888. ob uredenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. *Službeni glasnik XII* 248-280.
- (1903). *Rad hrvatskih učiteljskih društava: Hrvatskog pedagoško-književnoga zbora, Saveza hrvatskih učiteljskih društava, Hrvatske učiteljski pripomoćne i posmrtno zadruge, i Hrvatske učiteljske štedne i predujamne zadruge*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- AUTIO, T. (2017). Curriculum theory in contestation? American curriculum, European didaktik, and Chinese wisdom traditions as hybrid platforms for educational leadership. In M. Uljens, & R. M. Ylimaki (Eds.), *Bridging educational leadership, curriculum theory and didaktik* (pp. 257–282). Cham: Springer.
- BATINIĆ, Š. (2021). *Jure Turić – u povodu 160. obljetnice rođenja*. Blog Hrvatskog školskog muzeja. Pristupljeno 15. veljače 2024. s <https://blog.hsmuzej.hr/2021/04/06/jure-turic-u-povodu-160-obljetnice-rodenja/>
- BATINIĆ, Š. i GAČINA ŠKALAMERA, S. (2009). *Učiteljice i učitelji u Hrvatskoj 1849.-2009*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- BIESTA, G. (2020). *Educational research. An unorthodox introduction*. New York: Bloomsbury Academic.
- BLANKERTZ, H. (1982). *Die Geschichte der Pädagogik: Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. Wetzlar: Büchse der Pandora.
- COHEN, L., MANION, L. i MORRISON, K. (2018). *Research methods in education*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315456539>
- CUVAJ, A. (1910-1913). *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Drugo ispravljeno i popunjeno izdanje, knjige 1-11. Zagreb: Trošak i naklada kr. hrv-slav-dal. zemaljske vlade Odjela za bogoštovlje i nastavu.
- DIETRICH, T. (1992). *Zeit- und Grundfragender Pädagogik*. Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt.
- DUBOVICKI, S. i TOPOLOVČAN, T. (2020). Through the looking glass: Methodological features of research of alternative schools. *Journal of Elementary Education*, 13 (1), 55–71. <https://doi.org/10.18690/rei.13.1.55-71.2020>

- DULIBIĆ-PALJAR, D. (2023). Zakonski celibat za učiteljice: kulturni fenomen 19. stoljeća. *Croatica et Slavica Iadertina*, 19 (1), 169–189. <https://doi.org/10.15291/csi.4305>
- DUMBOVIĆ, I. (1979). *Mika Pogačić*. Zagreb: Školske novine.
- DUŽAIĆ, P. (2023). *Učiteljska profesija u Hrvatskoj od 1874. godine do danas*. (Neobjavljen diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet. Zagreb.
- FRANKOVIĆ, D. (1971). Sto godina rada Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora. U: D. Franković, M. Ogrizović i D. Pazman (ur.), *Sto godina rada Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora i učiteljstva u Hrvatskoj 1871-1971* (str. 11–69). Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- FRANKOVIĆ, D. (1978). *Davorin Trstenjak. Borac za slobodnu školu*. Zagreb: Školska knjiga.
- FRANKOVIĆ, D. (ur.). (1958). *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- FRANKOVIĆ, D., OGRIZOVIĆ, M. i PAZMAN, D. (ur.). (1971). *Sto godina rada Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora i učiteljstva u Hrvatskoj 1871.-1971*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- GADAMER, H.-G. (2012). *Istina i metoda. Osnovne crte filozofijske hermeneutike*. Zagreb: Demetra.
- KRNETA, Lj. i sur. (ur.). (1968). *Pedagogija 1 i 2*. Zagreb: Matica hrvatska.
- LUKAŠ, M. i MUNJIZA, E. (2010). *Pedagoška hrestomanija. Izbor tekstova hrvatskih pedagoga*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet Osijek.
- MIALARET, G. (1898). *Uvod u edukacijske znanosti*. Zagreb: Školske novine.
- MUNJIZA, E. (2009). *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet u Osijeku. Hrvatski pedagoško-književni zbor ogranak Slavonski Brod. Osijek.
- MUNJIZA, E. i DUBOVICKI, S. (2022). *Povijesni pregled vođenja i upravljanja u hrvatskom školstvu i školama*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
- MUNJIZA, E. i DUBOVICKI, S. (2023). *Ivan Filipović. Organizator hrvatskoga učiteljstva i reformator hrvatskoga školstva (povodom dvjestote godišnjice rođenja 1823. – 2023.)*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
- OECD (2005). *Teachers matter: Attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD.

- OGRIZOVIĆ, M. (1973). *Marija Fabković*. Zagreb: Školske novine.
- OGRIZOVIĆ, M. (1979). *Marija Jambrišak*. Zagreb: NIRO Školske novine i Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- OGRIZOVIĆ, M. (1980a). *Likovi istaknutih pedagoga I. Ivan Filipović, Marija i Skender Fabković*. Zagreb: NIRO Školske novine i Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- OGRIZOVIĆ, M. (1980b). *Likovi istaknutih pedagoga II. Ljudevit Modec, Mijat Stojanović, Stjepan Basariček*. Zagreb: NIRO Školske novine i Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- PEIĆ ČALDAROVIĆ, D. (1997). Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918. – 1941.). *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 491–503.
- PROTNER, E., MEDVEŠ, Z., BATINIĆ, Š., MIOVSKA-SPASEVA, S., SPASENOVIĆ, V., ŠUŠNJARA, S., RADEKA, I., ZORIĆ, V. i VUJISIĆ ŽIVKOVIĆ, N. (2020). Usporedba razvoja obrazovanja učitelja u državama nekadašnje Jugoslavije. U: E. Protner (ur.), *Razvoj i aktualne tendencije pedagogije i školstva na području nekadašnje Jugoslavije* (str. 13–32). Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- STRUGAR, V. (1993). *Biti učitelj*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- STRUGAR, V. (2014). *Učitelj između stvarnosti i nade*. Zagreb: Alfa.
- ŠKROBAR, M. (2021). Učiteljice u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća. *Pro tempore*, (16), 325–334.
- ŠKROBAR, M. (2022). *Udruge učiteljica u prvoj polovici 20. stoljeća u Zagrebu* (Diplomski rad). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- TERHART, E. (2016). Interdisciplinary research on education and its disciplines: Processes of change and lines of conflict in unstable academic expert cultures: Germany as an example. *European Educational Research Journal*, 16 (6), 921–936.
- TKALAC, K. (1973). *Školstvo Slavonije u 18. i 19. stoljeću* [Mijat Stojanović 1818. – 1881.]. Županja: vlast. nakl.
- TRSTENJAK, D. (1908). *Slobodna škola*. Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića.
- UNESCO & International Task Force on Teachers for Education 2030 (2024). *Global report on teachers: Addressing teacher shortages and transforming the profession*. Paris: UNESCO
- UNESCO IIEP (2019). *Teacher career reforms: Learning from experience*. Paris: UNESCO.

- VANEK, K., MARAS, A. i KARABIN, P. (2021). Tko su dobri učitelji? *Školski vjesnik*, 70 (2), 349–370.
- VONIĆ, D. (2012). *Razvoj školstva od 19. stoljeća do početka 20. stoljeća* (Diplomski rad). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- ZANINOVIĆ, M. (1988). *Opća povijest pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŽLEBNIK, L. (1983). *Opšta historija školstva i pedagoških ideja*. Beograd i Gornji Milanovac: Prosvetni pregled i Dečje novine.
- ŽUPAN, D. (2013). *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868–1918)*. Osijek i Slavonski Brod: Učiteljski fakultet Osijek i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

TEACHING IN CROATIA FROM 1874 TO 1918. CHARACTERISTICS, ASPIRATIONS, DEVELOPMENT OF THE PROFESSION, AND SOCIAL CIRCUMSTANCES

ABSTRACT

Using a historical, theoretical comparative and hermeneutic methodological approach, this paper critically describes, analyses, systematises and recapitulates the characteristics, aspirations and development of teaching and schooling in the context of social circumstances in Croatia from the adoption of the First Education Act in 1874 until the end of the First World War in 1918. It is clear that in that period, the economic, social, political and cultural circumstances were unfavourable both for the Croatian society and the teaching profession. Despite this, Ban Ivan Mažuranić progressively reformed certain segments of the state system. The development of education and teaching stood out, advocated by forward-looking teachers around Ivan Filipović. Teachers' associations were formed, and some of the most significant ones were the Teachers' Association, the Union of Croatian Teachers' Societies and the Croatian Pedagogical and Literary Choir. A progressive school law was passed in 1874, which improved Croatian education and teaching. However, it was replaced by a more conservative school law in 1888. First teachers' journals were launched and cooperation with teachers from abroad was established. It is possible to recapitulate how well organized and advanced Croatian teaching and schooling was at that time, both in Croatia and abroad, despite significant social, political and economic disadvantages, achieving its main goal.

KEYWORDS:

education, educational policy, hermeneutics, history of education, school, teachers